

Fonetika eta fonologia

3. GAIA: Txandakatzeak

Euskal Ikasketak lizentzia, 1. urtea
2019-20 ikasturtea

Egitura

1. Txandakatzeak bokaletan
2. Txandakatzeak kontsonanteetan

Txandakatzeak: Sarrera (I)

- Txandakatzea: Ahoskera desberdintasuna hizkuntzaren gainerako osagaien arabera (gramatikalki, hiztegian) loturik dauden hitzetan.
 - Bokalikoa: *seme / semia* *alaba / alabea*
 - Kontsonantikoa: *zezen / xexen* *zori / xori*
- Txandakatzeek ordezkatzek proposatzeko bide ematen digute.
- Ordezkatzek txandakatzeak eragiten dituzte: / ʃ / → [ʃ]
- Txandakatze fonetikoak azaleko gertaerak dira: [ʃ] ~ [ʃ]

Txandakatzeak: Sarrera (II)

- Nola jakin txandakatze harremanean dauden bi hotsetarik zein den jatorrizkoa?
 - Motibazio fonetikoa bilatu behar dugu, ingurune foniko jakin baten arabera gertatzen ote den txandakatze hori.
- Asimilazioa → hots bat inguruneari egokitzea, horrekiko antza areagotuz.
- Adibidez:
 - /n/ → /ɲ/ /i_ *nor vs. iñor; inor > iñor.*
 - /s̺/ → /s̺/ /_...s̺,t̺ *zin (+h)etsi vs. sinetsi; zinetsi > sinetsi*

Txandakatzeak: Sarrera (III)

- Txandakatzeetan erabiltzen den notazioa:
 - /: non; _: aldatzen den hotsa non doan.
 - Letra larriak: S (txistukari igurzkari bat), tS (txistukari afrikatu bat), T (herskari (ahoskabe) bat), D (herskari ahostun bat), N (sudurkari bat), etab.

Barne-irudikatzea

/n/

bihurtzen da

Azaleko forma

/n/

non Testuingurua

/i_

Bokal apalaren asimilazioa (I)

(low vowel assimilation)

Txandakatzea: /a/ ~ /e/

- Deskribapena: /a/ → [e] /i, u(C)_
- Asimilazioa: /a/ [e] gisa ahoskatzen da, aitzinetik bokal altu bat badu.
- Bizkaiera, gipuzkera eta goi-nafarreran.
- Adibideak:
 - Hitz barreanean: *indar* ~ *inder*; *mila* ~ *mile*; *izan* ~ *izen*; *sukalde* ~ *sukelde*
 - Deklinabidean: *lagun* ~ *lagune*; *mutila* ~ *mutile*
 - Bat edo aditz laguntzailearekin: *lagun bat* ~ *lagun bet*; *etorri da* ~ *etorri de*

Bokal apalaren asimilazioa (II) (*low vowel assimilation*)

- Hitz-elkarketan / zenbait atzizkirekin ez:
***buru-hendi; **bigerren; **baserriter*
- Ondarroan -a bukaera absolutuan izan behar da: *lagune baina lagunak*.
- /a/ > /e/, baina Azpeitia eta Azkoitian beste bokal bat sortzen da.

Bokal ertainen igotzea (*mid vowel raising*)

Txandakatzea: /e/ ~ /i/ /o/ ~ /u/

- Deskribapena: /e/ → [i] eta /o/ → [u] / _V
- [e] gisa ahoskatzen da /a/, eta [u] gisa ahoskatzen da /o/ ondotik bokal bat dutenean (adibidez, deklinabideko -a)
- Adibideak:
 - Deklinabidearekin: *etxe* ~ *etxia*; *kale* ~ *kalia*; *baso* ~ *basua*; *itsaso* ~ *itsasua*
 - Hitz barreanean batzuetan: *bear* ~ *biar*; *beor* ~ *bior*

Kontsonante epentesiak: irristari/kontsonante txertatzeak bokal altuen ondotik

Txandakatzea: / \emptyset / ~ /t̪/, /ʃ/, /z/

- Deskribapena: / \emptyset / → [j], [ɲ], [t̪], [ʃ], [z] (hizkeraren arabera) /i_V
/ \emptyset / → [w], [β̞], [b] (hizkeraren arabera) /u_V
- Bokal altu bat (/i/, /u/) bigarren bokal batek jarraitzen duenean, kontsonante bat gehitzen da bien artean.
- Adibideak:
 - Deklinabidean /i/ ondotik: *mendia* ~ *mendiya*, *mendixa*, *mendidxa*
 - Deklinabidean /u/ ondotik: *burua* ~ *buruba* (Gip. eta Naf.); *sua* ~ *suya* (Etxepare 1545)
 - Hitz barrenetan ere: *biar* ~ *biyar*, *bidxar*, *bixar*

Bokalen igotzea eta erabateko asimilazioa (I)

Txandakatzea: /a/ ~ /e/

- Azalpena: /a/ → [e] /_a (absolutibo singularrean) (mendebaldeko eta erdialdeko hizkeretan).
- Beheko bokala [e] gisa ahoskatzen da absolutibo singularreko forman, izenaren erroa eta artikulua ongi bereizteko (disimilazioa)
- Adibideak:
 - izena + artikulua = *alaba-a* ~ *alabea*, *fabrika-a* ~ *fabrikea*

Bokalen igotzea eta erabateko asimilazioa (II)

Elkarren ondoko txandakatzeak; adibideak:

- Disimilazioa /aa/ > /ea/ (bokal baxuaren igaitea)
- Disimilazioa /ea/ > /ia/ (bokal ertainaren igaitea) (Lekeitio, Eibar..)
- Bokal baxuaren asimilazioa: /ia/ > /ie/ (Bermeo, Gernika, Azkoitia): *alabie, alkondarie, neskie...*
- Bokal luzeak: /ie/ > /ii/ (jatorrian -a, edo -e: *alaba, ume*) *umiin ama...*
- Erabateko asimilazioa: *neskie > neskii > neski* (Ondarroa), *neskea > neskee > neske* (Getxo)

Desborobiltzea (*unrounding*)

Txandakatzea: /y/ ~ /i/

- Deskribapena: /y/ → [i] /_a,e (Zubereraz)
- Adibideak:
 - Determinatzailearen aurretik: *lekhü* ~ *lekhia*, *lekhiek*, *mündü* ~ *mündia*, etab.
 - Erronkarieraz: *lekiua*, *mundiua*, etab.

Bokalen asimilazio erregresiboa (*regressive vowel assimilation*)

Txandakatzea: /i/ ~ /y/ (zubereraz) eta /i/ ~ /u/ (erronkarieraz)

- Deskribapena: /i/ → /y/ /_Cy (zubereraz)
/i/ → /u/ /_Cu (erronkarieraz)
- Asimilazio erregresiboa, gibelera.
- Adibideak:
 - Zubereraz: *ithürri* ~ *üthürri*, *iñhürri* ~ *üñhürri*
 - Erronkarieraz: *iturri* ~ *uturri*, *iñurri* ~ *uñurri*

Bokal galerak: sinkopa eta aferesiak (*syncope and apheresis*)

- Bortzirietan, Malerrekan (Nafarroa mend.), azenturik gabeko bokalak laburtzen dira. Arantzako hizkeran silaba azentuaren ondotikako silabako bokalak erortzen dira ondotik kontsonante bat badute: *básotik > bástik (verre) (vs. basótik), eskólatik > eskóltik, elíza ~ elíztik*
- Koda berriak sortu dira: *ateetatik > atéttik (vs. atétik), eskopeta > eskopta, berriketan > berriktan...*
 - Koda konplexu gehiago: *(h)anketan > anktan, ekartzeko > kártzko...*
- Erronkarieraz eta zaraitzueraz ere: *tipula > tupla, tempora > tempra...*
 - + hastapeneko bokalak erori: *maztea, karri* (Baigorri eta Nafarroan).

Egitura

1. Txandakatzeak bokaletan
2. Txandakatzeak kontsonanteetan

Sabaikaritze baldintzatua

Txandakatzea: /l/ ~ /ʎ/; /n/ ~ /ɲ/; /t/ ~ /c/; /s̺, s̽/ ~ /ʃ/

- Deskribapena: /l/, /n/, /t/ → [ʎ], [ɲ], [c] /i,j_(V)
- Kontsonante zenbait sabaikaritzen dira aitzinetik bokal sabaikari bat baldin badute (/i/, [j] euskararen kasuan)
- Adibideak:
 - *langile* > *langille*, *mutila* > *mutilla*; *ditut* > *dittut*;
mina > *miña*

Sabaikaritze afektiboa (I)

Txandakatzea: /l/ ~ /ʎ/; /n/ ~ /ɲ/; /t/ ~ /t͡ʃ/; /s̺, s̽/ ~ /ʃ/

- Kontuz! Txandakatze bera testuinguru fonologikorik gabe gerta daiteke euskaraz “txikigarri” bezala.
 - *xuxen, xagu, xahar, xexen, xoxo, xoro*
- Forma afektiboa lexikalizatu, eta arrunt bihurtu:
 - *xerri, xakur (zerri, zakur: handi edo irain gisa)*
- Euskalki zenbaitetan /t, d/ eta /l, r/ ere:
 - *tanta ~ ttantta, kutun ~ kuttun, eder ~ edder.*
 - *lagun ~ llagun, labor ~ llabor, polita ~ pollita, bero ~ bello, hori ~ holli*

Sabaikaritze afektiboa (II)

- Oro har, sabaikaritze baldintzatua duten euskalkiek sabaikaritze afektiborik ez.
 - Gixona bezalakoak baldintzatuak dira, ez txikigarriak.
- Alderantziz, sabaikaritze baldintzaturik ez dutenek sabaikaritze afektiboa biziki garatua dute.
- Haurrei egiten zaien hizkera: *zoazi, errakozu... > xaxi, errakoxu, xato.*

Silaben arteko kontsonante batuketak (I)

- Herskari + herskari ezin. Hitz barnean, baita mintzatzean hitzak elkartzean: *gizonak datoz* [giʃõnãtatoʃ], *ez dakit ba* [eʃtakipa]
- Herskari + txistukari: /t/ + /ʃ, ʒ/ > /t̪ʃ/: *bait zira* [baj̪t̪ʃira]
 - Baina aldiz /k, p/+ /S/ > /T.S/ *lagunak ziren* [lã.ɣũ.nãk.ʃi.rẽn]
 - Ekialdean /T/+ /S/ > /t̪ʃ/ (*absoluto* > *atsoluto*, *exemple* > *etsenplu*), eta *lagunak ziren* > [laɣũnãt̪ʃirẽn]
- Afrikatu + kontsonante > igurzkari + kontsonante: *hiztegi*, *horzkari*, *mendiranzko*, *hizlari*.

Silaben arteko kontsonante batuketak (II)

- Txandakatzea: $\widehat{/t_{\text{sq}}/} \sim /s_{\text{sq}}/$
- Deskribapena: $\widehat{/t_{\text{sq}}/} \rightarrow [s_{\text{sq}}] /_T$
- Adibideak:
 - *hitz* ~ *hiztegi*; *hortz* ~ *horzkari*

Ahostuntasun/ahoskabetasun asimilazioak (I)

Txandakatzea: /d/ ~ /t/; /g/ ~ /k/; /b/ ~ /p/

- Deskribapena: /D/ → [T] / S_
• Herskari ahostun bat ahoskabe gisa txistukari ondotik.
 - Ahoskabetasun asimilazioa
- Adibideak:
 - *gain ~ kain (Berrogain ~ Azkaine); doi ~ toi (Ihidoi ~ Ameztoi); di ~ ti (pagadi ~ harizti)*
 - *gara ~ kara (gara ~ ezkara); bada ~ pada (bada ~ ezpada)*

Ahostuntasun/ahoskabetasun asimilazioak (II)

Txandakatzea: /t/ ~ /d/; /k/ ~ /g/

- Deskribapena: /t, k/ → [d, g] /n, l_

- Ahostuntze asimilazioa.

- Adibideak:

- *tu ~ du (nekatu ~ galdu); ta ~ da (ikusita ~ eginda); ko ~ go (ikusiko ~ jango); tik ~ dik (Bidarraitik ~ Irundik, Baztandik); tar ~ dar*

Ahostuntasun/ahoskabetasun asimilazioak (III)

Txandakatzea: /s̺/ ~ [z̺]; /ṣ/ ~ [ẓ]

- Deskribapena: /s̺, ṣ/ → [z̺, ẓ] /_b,d,g,n,m,l...
 - Ahostuntze asimilazioa.
- Adibideak:
 - *desgogo, ezberdin, esne, asmatu, hizlari...*
- Heskari ahostun aurrean, batez ere aurrizkiekin.

Ozenen ondoko txistukari afrikazioa

Txandakatzea: /ʃ̞/ ~ [tʃ̞]; /ʂ̞/ ~ [tʂ̞]

- Deskribapena: /ʃ̞, ʂ̞/ → [tʃ̞, tʂ̞] /n,l,r_
- Ozen baten ostean txistukariak afrikatu bihurtzen dira.
- Adibideak: *zen* ~ *tzen* (*joan zen* → *joantzen*); *zara* ~ *tzara* (*hil zara* → *hiltzara*); *zuen* ~ *tzuen* (*hor zuen* → *hortzuen*).

Txistukari + afrikatu taldeen sinplifikatzea

Txandakatzea: $\widehat{t\text{ɕ}} / \sim /t/$

- Deskribapena: $\widehat{t\text{ɕ}} / \rightarrow [t] / S_$
- Txistukari ondoko afrikatuak herskari egiten dira.
- Adibideak: *tzen* ~ *ten* (*etortzen* ~ *hesten*);
tzaile ~ *taile* (*antolatzaile* ~ *moztaile*).

Bokal arteko dardarkari bakunaren galera

Txandakatzea: /r/ ~ /Ø/

- Deskribapena: /r/ → [Ø] /V_V
- Bokal arteko dardarkari bakunaren galera
- Adibideak: *zira* ~ *zia*; *zure* ~ *zue*; *hura* ~ *hua*.

Bokal arteko herskari ahostunen lenizio eta galera

Txandakatzea: /d/ ~ /r/ ~ /Ø/; /g, b/ ~ /Ø/

- Deskribapena: /d/, /g/ → [Ø] /V_V
- Bokal arteko herskari ahostunen ahultzea
- Adibideak: *edan* ~ *eran*; *ederki* ~ *eerki*; *egarri* ~ *earri*.